

Розділ V

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 82-94:930(477) «19»

*І.Я. Дзира
(м. Київ)*

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ початку ХХ ст.

У статті розглядаються публікації початку ХХ ст., присвячені давньоукраїнським літописам XI–XIII ст. Автор аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

Ключові слова: літописи, літописання, літописознавство, історіографія.

Пропонована стаття є продовженням ряду публікацій автора з історії українського літописознавства¹. Актуальність обраної теми обумовлюється, зокрема, зростанням у сучасних умовах ролі літописознавства як спеціальної історичної дисципліни, а також посиленням інтересу науковців до вивчення пам'яток літописного жанру. Та попри це ми, на жаль, ще й досі не маємо ні монографії, ні вітчизняного підручника, які б містили цілісний виклад історії українського літописознавства. Їх створення неможливе без підготовки окремих розвідок, присвячених дослідженню українських літописів протягом тих чи інших періодів національної історіографії.

Загалом заявлена тема залишається поза увагою науковців, котрі побіжно торкалися деяких її аспектів у контексті вивчення різних питань давньоруського літописання². Зазначимо, що лише в монографії В. Микитаса з достатньою повнотою розглянуто дві літописознавчі праці І. Франка — «Студії над найдавнішим київським літописом. (Частина перша)» та «Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ»»³.

Наше завдання полягає в характеристиці переважно тих робіт українських учених, котрі присвячені дослідженню історії тексту літописів XI–XIV ст. та з'ясуванню їхнього значення як історичного джерела. При цьому постійну увагу автор звертатиме на засвоєння, творчу обробку й критичну оцінку вітчизняними фахівцями наукової спадщини О. Шахматова з історії давньоруського літописання. Зважаючи на вимоги до обсягу даної статті, опублікованим на початку

XX ст. узагальнюючим студіям з історіографії, джерелознавства та історії літератури, де подано огляд літописання Київської Русі, в майбутньому нами планується присвятити окреме дослідження.

Як і в попередній період, протягом 1901–1917 рр. основна увага вітчизняних учених була зосереджена на вивченні початкового українського літописання, зокрема «Повісті временних літ» (далі — «ПВЛ»).

Подібно до переважної більшості вчених М. Грушевський прийняв шахматовську концепцію про існування Початкового й Найдавнішого київських зведень, хоча й заперечував деякі висновки свого колеги щодо джерельної бази останнього твору. Зокрема, в рецензії на статтю «Начальный киевский летописный свод и его источники» він назвав «дуже непевними» здогади О. Шахматова, ніби укладач Найдавнішого київського зведення використав «книжне» біблійно-агіографічне джерело, якісну літературну переробку якого маємо у «Промові Філософа». «...так само непевне, — продовжував Михайло Сергійович, — чи історія розселення людей і історія Володимира (а з ним і промова філософа) входили в склад первісної Повісті...»⁴. Та й узагалі, на відміну від О. Шахматова, він обмежував текст Найдавнішого київського зведення смертю князя Ігоря, тобто 945 р. З іншого боку, М. Грушевський вважав можливим припущення петербурзького вченого, що Початкове зведення утворилося шляхом поповнення Найдавнішого київського зведення оповіданнями про греко-руські події, запозиченими з «Еллінського літописця».

У вміщеному до I тому «Історії України-Руси» екскурсі «Найдавніша київська літопись» М. Грушевський запропонував свої поправки до накресленої О. Шахматовим схеми виникнення й кількості редакцій «ПВЛ». Український учений підтримав висунуту останнім гіпотезу про ведення в Києві протягом 30-х рр. XI ст. літописних записів. Однак він висловив сумнів, що вони сягали аж 1037 р. На думку М. Грушевського, цей цикл недатованих повідомлень закінчувався 944 р. Пізніше, доповнений кількома звітками грецького чи греко-болгарського походження й невдало розбитий на роки, київський матеріал склав окрему новгородську редакцію, котра відобразилась у Новгородському I літописі молодшого ізводу. «Незалежно від неї, — продовжує дослідник, — стара запись...кількома наворотами протягом другої половини XI віку була продовжена, розширена, перероблена й хронологізована — доведена до тої стадії, яку звемо короткою редакцією...а Шахматов називає Начальним сводом...»⁵. Фрагменти цієї втраченої пам'ятки дійшли до нас у Новгородському I літописі молодшого ізводу на проміжках від 945 до 1016 і від 1054 до 1074 р. Як бачимо, український історик не підтримує думки свого російського колеги про вплив Новгородського зведення 1050 р. на Початкове зведення 1095 р. По-друге, будучи переконаним у неодноразовому редагуванні найдавніших київських записів, Михайло Сергійович не бачить конкретних доказів участі в ньому ігумена Києво-Печерського монастиря Никона. Тому, на відміну від О. Шахматова, в його стемі відсутнє Никонівське зведення 1073 р. На початку XII ст. на основі Початкового зведення було створено ширшу редакцію пам'ятки, яка має дві версії — північну, укладену 1116 р. видубицьким ігуменом Сильвестром, і

південну. Вона відрізняється від попередньої наявністю географічно-етнографічного вступу, вставок із «Хроніки» Георгія Амартола, договорів Русі з греками, розповіді про останню помсту Ольги тощо. Хоч О. Шахматов і називає цю редакцію «Повістю временних літ», проте для М. Грушевського власне «Повість» це лише вступна частина Початкового літопису, котра доводить виклад подій до смерті Святослава Ігоровича. Переходячи до питання про авторство Початкового літопису, Михайло Сергійович, як і раніше, не підтримує традиційного погляду, згідно з яким його автором або редактором був печерський монах Нестор.

Далі М. Грушевський приступає до характеристики джерельного складу та хронології «ПВЛ». При цьому він приєднується до О. Шахматова, який уважав, що до часів Ольги її укладачі не користувалися ніякими місцевими писемними джерелами. З наведеного Олексієм Олександровичем гіпотетичного переліку книжних запозичень для відтворення подій IX ст. Михайло Сергійович рішуче виключає як «зовсім сумнівний» болгарський літопис, звідки нібито була почерпнута інформація про походи Святослава. Загалом М. Грушевський вважає, що О. Шахматов занадто прив'язав ряд агіографічних творів до реконструйованого ним Початкового зведення, чим звів до мінімуму їх самостійне значення. За М. Грушевським, літописне оповідання ймовірно до 1026 р. мало прагматичний характер. Для його хронологізації пізніші редактори використали дві опорні точки — звістку про похід Русі на Константинополь за імператора Михайла III і дату смерті Володимира Святославича. Закінчується екскурс зауваженнями про редакторську роботу книжників і вибраною бібліографією давньоруського літописання XI — початку XII ст.

Слід зауважити, що у своїх працях М. Грушевський неодноразово наголошував на принциповій новизні й актуальності шахматовських методологічних прийомів і методики дослідження літописних текстів. Ось що, зокрема, зазначав він у рецензії на монографію «Разыскания о древнейших русских летописных сводах»: «В праці сій, як і в попередніх, виступає перед нами той же сміливий, дівінаційний ум, що творить і конструює, відважно перекидає мости гіпотез через провалини наших відомостей і навіть для тих, що не годяться йти за ним сими «неготовими дорогами», приносить з сих сміливих ходів своїх багато інтересного, цінного, не заприміченого досі іншими, що спостеріг гострий зір автора»⁶.

Розроблену О. Шахматовим схему розвитку давньоруського літописання підтримав П. Голубовський. Зокрема, у вступній лекції до публічного курсу давньоруської історії він наголошував, що в основі «ПВЛ» і новгородських літописів, які збереглися до наших днів, лежать більш давні літописні зведення⁷.

У доповіді, виголошеній на XI Археологічному з'їзді в Києві, Д. Абрамович продовжував відстоювати свої погляди про роль Нестора в давньоруському літописанні⁸.

У підсумковому вигляді вони були викладені в розлогій розвідці «Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике». Тут, як і раніше, Д. Абрамович приєднується до тих учених, котрі заперечували

причетність Нестора до створення «ПВЛ» і пов'язували з його ім'ям Печерський літопис другої половини XI ст. Через це основними джерелами біографічних відомостей про Нестора для науковця служить не літописний текст, а «Житіє Феодосія Печерського» та Києво-Печерський патерик. До складу гаданого Несторового літопису Д. Абрамович зараховує «Сказання про початок Печерського монастиря», «Слово про перших чорноризців печерських», «Слово про перенесення мощей преподобного Феодосія» та кілька дрібних заміток. Далі автор показує спроби П. Буткова, Є. Щепкіна, Є. Голубинського, О. Шахматова та інших пояснити й примирити суперечності в змісті «Сказання про початок Печерського монастиря» й Несторового «Житія Феодосія Печерського». При цьому в Д. Абрамовича практично не залишається місця для самостійної оцінки використаного матеріалу й необхідних узагальнень.

Певні уточнення подано лише до виконаного О. Шахматовим аналізу літописної статті 1051 р. Особливу увагу Д. Абрамович звертає на спробу останнього довести, що «Сказання про початок Печерського монастиря» не дійшло до нас у первісному вигляді, а зазнало змін унаслідок двох пізніших редагувань літописного тексту. Зокрема, речення «к нему же и азъ приходхъ, худый и недостойны рабъ, приятъ мя лѣтъ ме сушу 17 отъ рожения моего»⁹ академік вважає вставкою, зробленою укладачем Початкового зведення. На переконання Д. Абрамовича, додатковим доказом правоти О. Шахматова є відсутність даного свідчення в Троїце-Сергіївському списку Арсеніївської редакції Києво-Печерського патерика. Наявні розбіжності між «Сказанням про початок Печерського монастиря» та «Житієм Феодосія Печерського» пояснюються різною жанровою природою творів: «в Сказании — на первом плане строго фактический рассказ, по возможности исторически достоверный, а в Житии — агиобиографическая тенденция, требующая соблюдения известных литературных традиций, хотя бы и в ущерб факту»¹⁰.

Небагато авторських думок висловлено й на тих сторінках праці, де розглядається питання про належність Нестору «Слова про перших чорноризців печерських» і «Слова про перенесення мощей преподобного Феодосія». Через суперечність між звісткою «Житія Феодосія Печерського» про те, що Антоній, викопавши в Печерському монастирі печеру, «живяше в ней и не исходя из нея»¹¹, та повідомленням «Слова про перших подвижників печерських» про те, як, рятуючись від гніву князя Ізяслава, Антоній оселився в Чернігові на Болдиних горах, О. Шахматов не вважав за можливе приписувати Нестору авторство «Слова». Однак, Д. Абрамович розглядає цитовану фразу як семіотичну модель, котра «едва ли может поколебать красноречивое свидетельство Печерск. Патерика...»¹².

Дослідник підкреслює, що найбільшу вартість при вивченні Несторового літопису мають Касіянівські редакції Києво-Печерського патерика. При цьому він розходить з О. Шахматовим, котрий вважав Печерський літопис початку XII ст. джерелом вставок і доповнень, зроблених Касіяном. Зокрема, Д. Абрамович говорить про незалежність від Печерського літопису початку XII ст. нової редакції «Сказання про початок Печерського монастиря», вміщеної до Касіянівських редакцій¹³.

Літературній спадщині Нестора Печерського, зокрема проблемі його причетності до створення «ПВЛ», присвятив об'ємну розвідку С. Бугославський¹⁴. Порівнявши анонімне «Сказання про Бориса і Гліба», Несторове «Читання про Бориса і Гліба» та «ПВЛ», автор робить висновок, згідно з яким перший твір був основним джерелом для другого¹⁵. Далі він повторює наведені О. Шахматовим у «Разысканиях о древнейших русских летописных сводах» переконливі приклади запозичень, котрі потрапили до «Читання про Бориса і Гліба» з Найдавнішого літописного зведення 1039 р.¹⁶

IV розділ присвячений питанню належності Нестору «Сказання про початок Печерського монастиря». Перш ніж приступити до його вирішення С. Бугославський намагається з'ясувати взаємини між текстом пам'ятки в різних редакціях Києво-Печерського патерика та «ПВЛ». Для цього він залучає тринадцять доступних йому списків патерика (крім Арсеніївської редакції), а також Іпатіївське зведення, варіанти яких підводить до тексту «Сказання про початок Печерського монастиря» з Лаврентіївського зведення. Виконаний аналіз свідчить, що вміщене до трьох найстарших редакцій патерика сказання є майже ідентичним літописному. А це, своєю чергою, дозволяє досліднику зробити висновок, що в основному тексті патерика сказання читалось так само, як і в літописі, звідки воно й було запозичене. При цьому С. Бугославський не погоджується з думкою О. Шахматова, згідно з якою первісний текст сказання сильно відрізняється від вміщеного до «ПВЛ», оскільки зазнав пізнішої переробки укладачем Початкового зведення. Проте, з точки зору С. Бугославського О. Шахматов мав би достатні підстави шукати зміни в первісному тексті сказання лише за умови впевненості у належності його і «Життя Феодосія Печерського» перу одного автора. Однак, відсутність імені Нестора в архетипі сказання позбавляє шахматовську концепцію надійного підґрунтя. До того ж, як гадає С. Бугославський, зовсім не суперечать змісту твору й органічно вписуються в його тканину сім згадок про благословення Святої Гори, які О. Шахматов вважав пізнішими вставками, котрі підтверджують вторинність збереженого тексту. Таким чином, С. Бугославський повністю заперечує висновки О. Шахматова, оскільки буде свої докази Несторового авторства на матеріалах «Сказання про початок Печерського монастиря», не залучаючи при цьому реконструйовані академіком Початкове й Никонове зведення.

Головним аргументом проти Несторового авторства для С. Бугославського виступають серйозні змістові розбіжності між «Житієм Феодосія» та «ПВЛ».

1. Антоній не сам постригав братаю, а доручав здійснювати цей обряд Никону. За літописним сказанням Антоній особисто виконував постриг.

2. Велику печерську церкву заклав ігумен Варлаам. За літописом — Феодосій.

3. Києво-Печерський монастир заснував Феодосій. За літописом — Антоній.

4. Печерська обитель отримала Студитський статут із Константинополя від Єфрема-скопця. У той же час згідно з літописом його приніс чернець Студитського монастиря Михайло.

5. Повідомляючи про поставлення Варлаама ігуменом Дмитрівського монастиря, Нестор називає Ізяслава Ярославича «христоролюбивим князем». Натомість літописець у даному випадку не виявляє до останнього особливих симпатій.

6. У той час як Нестор був пострижений ігуменом Стефаном, автор літописного сказання повідомляє про себе, що у сімнадцятирічному віці він прийшов до Феодосія.

Вищенаведені різночитання, а також встановлені внаслідок аналізу мовно-стильові відмінності між «Сказанням про початок Печерського монастиря», з одного боку, та «Житієм Феодосія» й «Читанням про Бориса та Гліба», з іншого — дозволили С. Бугославському зробити безапеляційний висновок, ніби «Нестор не был ни автором, ни редактором Сказания; по всей вероятности он не был и знаком с этим произведением»¹⁷.

У наступному розділі дослідник намагається заперечити участь Нестора у складанні «Слова про перших чорноризців печерських». Як і раніше, основним доказом «взаємоізоляваності» літописного й житійного текстів для нього виступає неоднаковий виклад подій. Зокрема, в «Житті Феодосія» відсутня інформація про звичай Феодосія повчати чернецтво в Масляну неділю та текст однієї з таких проповідей; за літописом, перед скликанням братії ігумен хворів п'ять днів, а за житієм — три; розповідаючи про обрання нового ігумена, літописець наводить деталі, яких немає у Нестора; про Даміана в житті згадується докладніше, ніж у «ПВЛ». Слід зауважити, що О. Шахматов навпаки вбачав подібність у літописному й житійному сюжетах, присвячених Даміану¹⁸. Хоч уривок про подвижника Ісакія й відсутній у «Житті Феодосія», однак, за С. Бугославським, проти авторства Нестора свідчить різне ставлення до ігумена Никона в «ПВЛ» і «Житті Феодосія». А ось схожість у обох пам'ятках тих слів Феодосія, в яких він сповіщає іноків про свою близьку кончину й пропонує їм обрати собі наступника, вчений пояснює тим, що «Нестор знав летописную статью и пользовался ею и устными преданиями, или же, что вероятнее, устная традиция Киево-Печерского монастыря или же запись сохранила подлинные слова преподобного Феодосия»¹⁹. Розглядаючи мовно-стильові особливості текстів, С. Бугославський підкреслює, що і в даному випадку, на відміну від літописця, Нестор постає перед нами більше у ролі письменника-агіографа, ніж історика. Та й а ргіогі йому важко припустити належність середньовічному автору двох різножанрових творів на однакову тему.

У VI розділі розглядається причетність Нестора до створення літописної статті 1091 р. Спираючись на переконливі висновки Д. Абрамовича про відсутність «Слова про перенесення мощей преподобного Феодосія» в оригінальному тексті Києво-Печерського патерика, С. Бугославський пов'язує його включення до складу Касянівських редакцій пам'ятки з «ПВЛ». У такому випадку три згадки імені Нестора в 1-й Касянівській редакції, а також його наявність у заголовку «Слова» з 2-ї Касянівської редакції слід вважати вставками, внесеними в 1460 р. до тексту першоджерела. На думку дослідника, Нестор не міг називати себе грішним рабом і учнем Феодосія, як це робить автор статті 1091 р., оскільки не був знайомий з ігуменом. До того ж, літописець

оповідає про віднайдення й перепоховання мощей преподобного в невластивій для агіографічних творів Нестора стильовій манері.

Зауважимо, що наявність розбіжностей у текстах «ПВЛ» і «Життя Феодосія» не варто вважати неспростовним аргументом проти Несторового авторства. Скажімо, за версією О. Шахматова, ті читання «ПВЛ», які суперечать змісту «Життя Феодосія», не належать Нестору, а були запозичені ним з попереднього літописного зведення.

У заключному розділі наведено підсумкові міркування стосовно участі Нестора в історії давньоруського літописання. Посилаючись на студії О. Шахматова, С. Бугославський наголошує, що «ПВЛ» не можна вважати «трудом одного лица», оскільки вона є зведенням, в основі якого лежить кілька попередніх літописних зведень. У зв'язку з тим, що Нестору не належать статті 1051, 1074 і 1091 рр., йому не слід приписувати й укладання Києво-Печерського літопису. Не міг він також продовжити зведення 1073 р. неналежною йому оповіддю про успіння Феодосія. На переконання С. Бугославського, філологічне зіставлення «Читання про Бориса та Гліба» й «Життя Феодосія» з літописом не дає нам права розглядати Нестора навіть у ролі редактора «ПВЛ». Адже статті 1015, 1051, 1074 і 1091 рр. не витримані в агіографічному стилі, як цього слід було б очікувати в разі Несторового редагування. На відміну від автора житій, котрий, перш за все, цінував повчальне значення своїх сюжетів, літописець під час викладу подій прагнув дотримуватись історичної правди.

Та попри певну цінність відібраного С. Бугославським порівняльного матеріалу, його пошуки мають здебільшого механічний характер. Підкреслюючи невідповідність особливостей індивідуального стилю Нестора й автора літописних статей, він не враховує можливість істотних змін, яких могла зазнати творча манера Нестора-агіографа під впливом вимог літописного жанру. Адже, як доводить Д. Лихачов, у давньоруській літературі «произведения одного и того же автора, но написанные в разных жанрах, могут отстоять друг от друга по особенностям стиля гораздо дальше, чем произведения разных авторов, но написанные в одном жанре»²⁰. На наш погляд, С. Бугославський набагато ближче підійшов би до вирішення даного питання, якби дослідження різних компонентів авторського стилю проводив з урахуванням історії тексту «ПВЛ».

На підставі чисто формального порівняння він намагається довести, ніби Погодінський та Іпатіївський списки стоять ближче до свого спільного тексту, ніж Хлебниковський. А оскільки між двома першими списками немає прямої залежності, то звідси випливає, «что отсутствие имени преп. Нестора в Ипатьевском и Погодинском списках не может быть объяснено пропуском в тексте, общем для Ипатьевского и Погодинского списков, а присутствие его в Хлебниковском списке должно быть объяснено как вставка редактора этого списка...»²¹. На думку С. Бугославського, ім'я Нестора потрапило до заголовку Хлебниковського списку швидше за все з Києво-Печерського патерика, укладачі якого, своєю чергою, на підставі усних місцевих переказів пов'язали ім'я цього монаха з давньоруською літописною традицією.

Але вся побудова С. Бугославського розвалюється, як тільки ми познайомимося з виконаним М. Присьолковим дослідженням джерел, необхідних для

відновлення давньоукраїнського літописання XII–XIV ст. М. Присьолков переконливо показує, що основними списками Іпатіївського літопису є Іпатіївський та Хлебниковський, котрі походять від спільного протографа. Натомість Погдинський список виявляється копією Хлебниковського²². До того ж, за свідченням Д. Лихачова, «заглавие «Повести» читается в Хлебниковском в более архаичной форме, чем в Ипатьевской летописи и более близкой к Лаврентьевской...»²³. Таким чином, незважаючи на ряд позитивних моментів, серйозними недоліками розвідки С. Бугославського є перевага формально-текстологічного аналізу над порівняльно-текстологічним, нехтування складною історією тексту «ПВЛ».

Вважаючи питання «Нестора» остаточно розв'язаним, І. Франко запропонував колегам зосередити основну увагу на дослідженні композиції «ПВЛ»²⁴. На його думку, за своїм змістом і хронологією словесна тканина твору розпадається на чотири основні частини. Темою першої групи текстів є висвітлення найдавнішої історії Києворуської держави до 972 р. У їх складі І. Франко виділяє різноманітні історичні джерела, починаючи від народних пісень, сказань (у тому числі й скандинавських) та апокрифів і завершуючи візантійськими хронографами й дипломатичними документами. В основу другої частини, присвяченої князюванню Володимира Святославича та хрещенню Русі, були покладені корсунське «Житіє Володимира», оповідання про випробування вір із вмонтованою до нього «Промовою Філософа» та «Похвала Володимирові» Іакова Мніха. Крім літературних джерел, вона містить також і фольклорні нашарування, а саме народну пісню про двобій кожум'яки з печенізьким велетнем і легенду про облогу печенігами Білгорода. Третя частина «ПВЛ» охоплює події 1015–1093 рр. Її редагування І. Франко пов'язує з іменем ігумена Сильвестра. Поряд зі спогадами очевидців і безпосередніх учасників подій укладач користувався агіографічною літературою, зокрема «Читанням про Бориса та Гліба» й «Житієм Антонія», а також творами візантійської історіографії. І, нарешті, ті сторінки, що подають нарис історії Київської Русі за 1094–1113 рр., становлять «також окремих цілісно скомпонований твір, написане у розповідній формі політично-тенденційне оповідання, яке має своєю метою закликати Русь до солідарного об'єднання для захисту від половців»²⁵. Їх автором І. Франко називає Василя, котрий, очевидно, був дружинником київського князя.

Однак, під час дослідження композиції «ПВЛ» І. Франко відштовхувався, насамперед, від змісту пам'ятки, не враховуючи при цьому всіх етапів складної історії її тексту. Тому виконане ним членування твору на окремі складові частини було значною мірою довільним і мало механічний характер.

Зацікавившись жанровою природою «ПВЛ», Іван Якович почав розглядати текст літопису в єдності всіх елементів його художньої структури, зіставляючи їх з рядом зразків античного, західноєвропейського та давньоруського фольклору. Внаслідок ретельного аналізу він дійшов до висновку, що наявність багатьох художніх особливостей і формальних ознак, які властиві стародавній народній поезії, притаманна й для досліджуваної пам'ятки. «Проходячи епізод

за епізодом нашого найстаршого літопису, — пише І. Франко, — я переконався, що вони майже всі в першій і другій групах, визначених вище (виклад подій до 1015 р. — *І.Д.*), зложені віршами, не силабічними, але тонічними, з нерівним числом складів, але з досить рівномірним числом наголосів, т[ак] зв[аним] музикальним розміром, у якому чергуються вірші з 3, 4 і 5 наголосів. Сей розмір досить докладно відповідає розмірові великоруських епічних пісень, т[ак] зв[аних] билин, який таким способом являється витвором не великоруського племені, а прастарою віршовою формою, витвореною в Південній Русі правдоподібно не пізніше X століття»²⁶. Іван Якович встановив, що найменшою віршовою формою, яка творить окрему цілість, є вірш із двома наголосами. Зроблене відкриття дослідник уважав ключем для вирішення багатьох спірних питань, що виникають під час тлумачення незрозумілих місць пам'ятки та реконструкції тексту. Воно мало допомогти також при відрізненні первісних частин від пізніших правок і додатків, «що або псують віршову форму, або, зложені очевидною прозою, дають зайве або повторюють уже сказане, затемнюють смисл або пояснюють те, що видалося незрозумілим пізнішому читачеві або редакторові»²⁷. Спираючись на вибудовану концепцію, Франко також намагався довести, що давнішим є Іпатіївський, а не Лаврентіївський літопис, як вважали його сучасники, зокрема О. Шахматов. Загальною метою своїх студій він «поклав видання найстаршого київського літопису в первісній віршованій формі...»²⁸. У другій частині своєї праці дослідник паралельно з детальним порівнянням текстів «ПВЛ» у обох зведеннях планував зайнятися джерельною основою пам'ятки, охарактеризувати особливості роботи авторів, упорядкувати науковий апарат, викласти історіографію питання, що «дозволить ... поставити наш найстарший літопис на належне йому місце в ряду найкращих пам'яток нашого старого письменства і в ряді найцінніших пам'яток середньовікового письменства взагалі»²⁹.

На жаль, через важку хворобу Франкові не вдалося повністю виконати цей грандіозний задум, хоча він і працював над вивченням «ПВЛ» до останніх днів свого життя.

У «Студіях над найдавнішим київським літописом», що є основою першої частини незавершеної праці, Іван Якович виділив понад 40 фабул «ПВЛ», які були або скандинавськими сагами, або місцевими поемами князівсько-дружинного епосу. При цьому він зробив власний оригінальний переспів кожного сюжету з одночасною реконструкцією первісного віршового тексту. Всі реконструкції та переспіви супроводжуються ґрунтовними текстологічними коментарями.

До давньоруської художньої епіки в «ПВЛ» дослідник зарахував, зокрема такі уривки: 1) Легенду про Кия, Щека й Хорива (саме з ними він пов'язував перший напад слов'ян на Константинополь у 626 р.); 2) Прихід варягів (уривок з норманської саги про трьох братів, запрошених у чужу країну на князювання); 3) Похід Аскольда і Діра на Царгород (відгомін старої київської традиції, переробленої в інтересах династії Рюриковичів); 4) Похід Олега на Царгород (Перша частина літописного оповідання є уривком скандинавської саги про

флот на колесах, а інша містить традиційний договір з греками. На відміну від оригіналу, його текст базується, замість карного й цивільного, на звичаєвому праві. По-друге, цей варіант позбавлений того християнського духу, яким пронизаний офіційний документ, що був складений у столиці Візантії); 5) Смерть Олега — скандинавська сага, котра має під собою історичну основу (Франкові не вдалося знайти до неї тотожних чи хоча б близьких паралелей у фольклорі та традиційній літературі); 6) Похід Ігоря на греків — поетичний переказ, заснований на неповному й суперечливому уривку з грецької хроніки та близькій до історичної правди місцевій усній традиції; 7) Смерть Ігоря; 8) Помста Ольги (має дуже схожу паралель до оповідання про шведську королеву Зігфріду, яка спалила сватів у спальні); 9) Війна Ольги з деревлянами («...належить до круга досить розширених саг, що сягає часів грецької, а може, й ще давнішої старовини»³⁰ (походи Олександра Македонського, біблійне оповідання про Самсона, який, прив'язавши запалені гноти до хвостів 300 лисів, спалив пшеницю філістимлян)); 10) Візит Ольги до Константинополя — сага, подробиці якої заперечує інформація трактату «Про управління імперією» Костянтина Багрянородного; 11) Із Святославової молодості; 12) Облога Києва печенігами — народна пісня, складена представниками дружинної верстви (Доказом епічного характеру цього оповідання, на думку І. Франка, є той факт, що «деякі його мотиви знаходимо в переказах інших народів»³¹, наприклад, у «Історії воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами» візантійського історика Прокопія Кесарійського); 12) Болгарська війна й загибель Святослава; 13) Заснування Переяслава (Незважаючи на схожість з біблійним оповіданням про Давида й Голіафа, обидві фабули мають у своїй основі реальні історичні події, що сталися за схожих обставин).

Питанням жанрової природи й ритмічної структури «ПВЛ» безпосередньо присвячена й незавершена стаття «Найстарші традиції Київської землі». Студіюючи недатовану частину пам'ятки, І. Франко виділив у ній «ряд поетичних переказів, який можна вважати місцевою традицією Київської землі, списаною в віршованій формі коло половини XI в. на основі давніших переказів із VIII–X вв., що, може, й первісно, для пам'яті при усній передачі, мали вже віршовану форму»³². Традиційно, крім ритмічної реконструкції тексту, Іван Якович подає детальний пояснювальний коментар. У ньому знаходимо не тільки зібрання географічних та історичних довідок. Це одночасно й серйозний джерелознавчий аналіз, і тлумачення «темних місць».

На думку І. Франка, та частина літописного оповідання про розселення народів, де йдеться про міграцію слов'ян з-над Дунаю, є виразом моравської традиції. Натомість відомості про прабатьківщину східнослов'янських племен базуються на давньоруських переказах. Географічний нарис про варязький шлях дослідник, природно, зараховує до норманської традиції. В основі легенди про мандрівку апостола Андрія, як вважає науковець, лежить християнський елемент. «Тому, що в літописі вона безпосередньо, хоч не органічно нав'язана до опису варязького шляху і згадує також про побут апостола Андрія в Новгороді, треба вивести заключення, — пише дослідник, — що вона постала в Південній

Русі в початках християнства, але перед пануванням Володимира, в такому часі, коли варязький шлях був ще свобідний»³³. У IV розділі статті І. Франко доводить, що місцева полянська поетична легенда про заснування трьома братами міста Києва не позбавлена історичної основи. По-друге, автор висловлює припущення, що в додатку до мінейного оповідання про положення ризи Богородиці в константинопольському храмі на Влахернах міститься інформація про похід Кия на Царгород. Розповідь про розселення східнослов'янських і угро-фінських племен, що йде безпосередньо після повідомлення про заснування Києва, Франко також вважає «пам'яткою старої традиції, а не пізнішою редакторською комбінацією»³⁴. Відомості про болгар і угрів потрапили на сторінки літопису з грецьких хронік, однак більша частина фрагмента про аварів заснована на місцевих переказах і передана у віршовій формі. В характеристиці життя й побуту східнослов'янських племен «уступи, взяті з давньої усної традиції, мають віршову форму, а додатки пізнішого редактора визначаються повторюваннями (дублети), браком логічного зв'язку (інтерполяції), вставками в первісний текст і більш або менше книжними поясненнями...»³⁵. На думку І. Франка, гострий і несправедливий осуд літописцем звичаїв східнослов'янських племен (за винятком полян), що загалом суперечить змісту попередніх рядків «Повісті», виник внаслідок тавтології, допущеної при перекладі з «Хроніки» Іоанна Малали.

Уміщена в «ПВЛ» під 898 р. легенда про Кирила й Мефодія, на думку І. Франка, є «суцільною та літературно заокругленою історичною сагою»³⁶. Науковець зробив її реконструкцію, зафіксувавши в посиланнях різночитання за Іпатіївським та Лаврентіївським зведеннями. Він помітив, що легенді передував прозовий додаток пізнішого редактора, який уклав давніші поетичні оповідання в хронологічну канву.

20 вересня 1912 р. у «Науковому додатку» до журналу «Учитель» Іван Якович надрукував статтю «Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня». Спочатку він подає поетичну реконструкцію літописного уривка. Потім аналізує староісландське оповідання про Графнкеля Фрейсготі та сагу про походження Одінового коня Слейпніра як з точки зору їх самодостатнього ідейного змісту, так і з погляду співвідношення їх текстів з літописною фаволою. Врешті-решт він доходить до висновку, що, незважаючи на відсутність прямих паралелей, усі три сюжети мають спільне ідейне джерело — віру скандинавських племен у фатальну силу коня. Отже, «наше літописне оповідання про смерть Олега виросло на ґрунті норманської, скандинавської традиції»³⁷.

Внутрішню ритмічну єдність з літописним текстом виявляє Франкова реконструкція фавули про двобій князя Мстислава з Редедєю. На думку Івана Яковича, оповідання було складено в Тмутаракані руським дружинником, який, можливо, особисто спостерігав за героїчним поединком³⁸.

Переклади, реконструкції, коментарі тільки тоді здобувають наукову вартість, коли вони базуються на глибокому й систематичному дослідженні не лише тексту пам'ятки, але й історичних, суспільно-політичних і культурних

явищ епохи. В основі гіпотези І. Франка про жанрову природу перших двох частин «ПВЛ» лежить скрупульозний аналіз ідейного змісту й формальних художніх особливостей твору. А за ясними, прозорими й чіткими реконструкціями відчувається величезна робота з осмислення та тлумачення літописного тексту. З цього погляду розглянуті студії можуть слугувати взірцем методики постановки й наукового розв'язання філологічної проблеми.

Незважаючи на те, що більшість дослідників «ПВЛ» визнають безперечну наявність у її художній структурі яскраво вираженого фольклорного начала, гіпотеза Франка про жанрову природу пам'ятки не стала панівною в східно-слов'янському літературознавстві.

Високу оцінку з боку П. Голубовського отримала розвідка О. Шахматова «Сказание о призвании варягов»³⁹. Автор відгуку підкреслює, що академік розглядає історію сказання в контексті створеної ним схеми розвитку давньоруського літописання. Завдяки цьому О. Шахматов наочно демонструє, як у процесі обробки укладачами зведень попереднього літописного матеріалу змінювався зміст легенди про закликання варязьких князів, як поступово вона обростала новими подробицями й генеалогічними домислами. За П. Голубовським, головна заслуга О. Шахматова полягала в тому, що він зумів крок за кроком відтворити у первісному вигляді те основне джерело, на якому базувалася норманська теорія, визначити його жанрову природу та встановити джерельну основу. Наголошуючи на глибині й системному характері застосованого в розвідці логічно-сміслового аналізу, рецензент разом з цим висловлює жаль, що автор таким же чином не дослідив і південні перекази про походження Русі, котрі довелося узгоджувати з легендою про закликання варязьких князів укладачеві Початкового зведення.

У статті «О крещении св. княгини Ольги» В. Пархоменко доводить недостовірний характер вміщеного під 955 р. до ПВЛ літописного оповідання⁴⁰. На користь такого висновку свідчить той факт, що найдавніше зведення було складене приблизно через сто років після описуваних подій, а також ряд невідповідностей між деталями літописного тексту та реальними історичними фактами. Йдеться, зокрема, про захоплення імператора красою київської княгині, якій уже виповнилося 60 років; сватання до неї одруженого правителя Візантії, а також неправильна атрибуція імператорського імені в Лаврентіївському кодексі. Крім того, епізод холодної зустрічі Ольгою візантійських послів у Києві виглядає як антиномія до змальованої перед цим літописцем сцени урочистого прийому руської княгині в Константинополі.

Достатньо місця розкриттю історичної достовірності окремих літописних сюжетів відводиться в монографії В. Пархоменка «Начало христианства Руси. Очерки из истории Руси IX–X вв.»⁴¹. Найповніше уявлення щодо особливостей авторської роботи з літописними матеріалами дає здійснений ним аналіз легенди про перебування на Русі апостола Андрія. Пізній час виникнення «Андрієвої легенди», її невідповідність відомостям більш давніх джерел, виразна тенденційність, а також суперечність тим літописним рядкам, де прямо заперечується факт відвідування апостолом території Русі, — все це, на думку

дослідника, свідчить на користь позаісторичного характеру оповідки. До того ж, В. Пархоменко визнає логічно недоцільним обраний апостолом надзвичайно далекий обхідний шлях, який пролягав малозаселеними й важкодоступними землями. Але недоліком виконаного аналізу є те, що в даному випадку науковець переважно оперує аргументами своїх попередників — Є. Голубінського та І. Малишевського.

Спостереження В. Пархоменка над складом сказання про хрещення княгині Ольги переконають його в неоднорідному характері літописного фрагмента. Зокрема, епізод зі сватанням до Ольги Костянтина Багрянородного розглядається ним як «легендарна компенсація», створена роздратованими русичами у відповідь на категоричну відмову гордого візантійського двору поріднитися з княжою династією варварської держави.

Під час тлумачення розповідей про Деревлянську землю X ст. і «Сказання про Володимирове хрещення» автор в цілому приєднується до поглядів О. Шахматова.

Відомо, що виявлення позалітописних текстуальних паралелей належить до першочергових завдань у процесі дослідження літописного зведення. Одним із найважливіших комплексів джерел, які використовували автори «ПВЛ», вважаються грецькі хроніки та пам'ятки церковної літератури.

Провівши ґрунтовний текстуальний аналіз, І. Франко дійшов висновку, що в Іпатіївському зведенні маємо набагато докладніші й ближчі до оригіналу виписки з «Хроніки» Георгія Амартола, ніж у Лаврентіївському⁴². Укладач тієї редакції «ПВЛ», яка потрапила до останнього, досить вільно поводився зі змістом грецького твору, зробив більше пропусків і помилок.

У статті «Дві замітки до тексту найдавнішої літописи» І. Франко переконливо показує, що повідомлення про дитину-виродка, виловлену в 1066 р. у річці Сітомлі, постало на підставі літературної переробки давньоруським книжником грецького джерела⁴³.

Серйозні розбіжності між науковцями викликало питання про вплив «Толкової палеї» на пам'ятки раннього літописання. Для його розв'язання І. Франко порівняв ті уривки «Толкової палеї», де йдеться про розподіл землі після всесвітнього потопу між синами Ноя та подано перелік народів Північно-Східної Європи, з відповідними місцями «ПВЛ». Поєднання текстологічних спостережень із внутрішнім аналізом змісту творів дозволило йому впевнено говорити про відсутність безпосереднього зв'язку між «Толковою палесею» й найдавнішим літописом⁴⁴.

Питання впливу «Житія св. Василя Нового» на літописне оповідання про похід князя Ігоря на Візантію в 941 р. розглядається в монографії С. Вілінського⁴⁵. Виконаний порівняльний аналіз слов'янського тексту першої редакції житія, що міститься в Макаріївських Четьїх-Мінеях, і відповідного уривку «ПВЛ» за Лаврентіївським списком, на думку дослідника, не залишає сумнівів про безпосередню залежність літописного оповідання від агіографічної пам'ятки. Полемізуючи з А. Веселовським, який пояснював зв'язки між обома творами наявністю в їх основі спільного джерела, С. Вілінський резонно зауважує, що

його попередник не знав про існування слов'янського тексту «Житія св. Василя Нового» і для зіставлення скористався власним перекладом з грецького оригіналу.

Високо оцінивши висновки О. Шахматова про походження та зміст Корсунської легенди, М. Грушевський разом з цим висловив своє невдоволення його міркуваннями щодо київської повісті про Володимирове хрещення. «Тим часом як, — писав Михайло Сергійович, — корсунська легенда виходить повна прі-інтересного змісту — і билинних мотивів, і фактичних відомостей, і ієрархічних тенденцій, настільки київська виходить, так би мовити, порожнім місцем»⁴⁶. Застосувавши логічно-смысловий аналіз, він уважав просто неймовірним, щоб киянин XI ст., зібравшись писати про такого популярного героя, як Володимир, не знайшов про нього ніякого цікавого матеріалу й попросту переказав повість про хрещення Бориса. Та й саме існування такої болгарської повісті видається М. Грушевському малоімовірним.

У розвідці «Поход св. князя Владимира на Корсунь» П. Маслов познайомив читачів з історією вивчення «Сказання про Володимирове хрещення», хоча й не спробував при цьому самостійно перевірити гіпотези своїх попередників, зокрема й О. Шахматова, за допомогою текстологічного, стилістичного й ідейного аналізу центрального епізоду «ПВЛ»⁴⁷.

Черговою спробою розв'язати непрості питання взаємин і авторства кількох редакцій повчання «Про покари Господні» стала розвідка В. Чаговця «Жизнь и сочинения преподобного Феодосия»⁴⁸. Виконаний порівняльно-текстологічний аналіз Златоуструївської, літописної та Феодосієвої редакцій, на переконання дослідника, свідчить про більшу текстуальну залежність другої, а не третьої редакції від першої. По-друге, «Все, что не вошло в редакцию вторую из первой, не вошло также и в третью редакцию»⁴⁹. І, нарешті, основні вставки літописної редакції повністю потрапили до Феодосієвої. На підставі цього В. Чаговець робить висновок, що в основі вміщеного до «ПВЛ» повчання «Про покари Господні» лежить слов'янська обробка Златоуструївського «Слова про погоду та покари Господні». Своєю чергою, літописна редакція послужила джерелом для приписуваного ігумену Києво-Печерського монастиря Феодосію повчання «Про покари Господні», котре дійшло до нас у складі Торжественника XV ст. Таким чином, у розвідці заперечуються думки М. Петрова про належність третьої редакції перу Феодосія Печерського та О. Востокова про безпосередню залежність літописної редакції від Феодосієвої.

Серед праць початку XX ст. про Галицько-Волинське літописання у першу чергу слід назвати розвідку М. Грушевського, присвячену хронології Галицько-Волинського літопису (далі — ГВЛ)⁵⁰. У ній професор визнає непридатною для практичного вжитку хронологічну сітку заключної частини Іпатіївського зведення. Як слушно вважає М. Грушевський, цю сітку не міг накласти ні останній редактор ГВЛ, ні той книжник, який приєднав його до Київського літопису, оскільки існують сполучені з Київським літописом списки ГВЛ, котрі, за рідким винятком, не мають дат зображуваних подій. Ще одним свідченням більш пізнього походження порічної розбивки галицько-волинського тексту Іпатіївського

зведення є її безпосередня залежність від дати останньої статті Київського літопису. У зв'язку з цим дослідник спростовує припущення С. Соловйова й М. Костомарова про те, що ГВЛ дійшов до нас без вступної частини.

Результати опрацювання цілого масиву різноманітних вітчизняних та іноземних джерел були викладені М. Грушевським у спеціальній хронологічній таблиці, яку супроводжують ґрунтовні коментарі. Усі визначені ним дати поділено на чотири категорії. До першої належать ті, котрі містяться в достовірних джерелах; до другої — реальні, які встановлені за допомогою логічно-смыслового аналізу текстів; до третьої — ймовірні; до четвертої — гіпотетичні.

Дана розвідка М. Грушевського й досі залишається найбільшим здобутком на ниві дослідження хронології ГВЛ. Вона продовжує служити чудовим посібником довідкового характеру для істориків і літописознавців.

Спробу виконати семантичний аналіз датованого 1257 р. сюжету ГВЛ про облогу замку Гімберг зробив Б. Барвінський⁵¹. Згідно з його інтерпретацією речення «азъ же глаголю правду и поставлю ти послуха, отца си папу и 12 епискупа, на послушество...»⁵² означає, що, запропонувавши Роману Даниловичу мир, Оттокар свідчився не папою і дванадцятьма єпископами, як це було загальноприйнято в літературі, а своїм батьком, папою і дванадцятьма єпископами. Оскільки батько Оттокара — чеський король Вацлав I помер 22 вересня 1253 р., то облога закінчилася на початку вересня, а під кінець року руський княжич уже повернувся на батьківщину.

В іншій статті — «Прешбурзький з'їзд у справі спадщини по Бабенбергах» Б. Барвінський також звернув увагу на хронологічні суперечності в ряді уривків ГВЛ⁵³. Але смисл цих контроверсій залишився для нього незрозумілим. Тому для уточнення дати зустрічі угорського короля Бели IV і князя Данила Галицького з послами германського імператора у Прешбурзі, про яку під 1252 р. розповідає літописець, дослідник використовує матеріали іноземних середньовічних хронік, у першу чергу II продовження річника монастиря Святого Хреста.

У спеціальному відгуку на статті Б. Барвінського М. Грушевський знову повертається до проблеми літочислення й обчислення часу на сторінках ГВЛ⁵⁴. Головною помилкою Б. Барвінського, на думку М. Грушевського, було те, що при узгодженні відомостей руського літопису з іноземними джерелами молодий учений віддавав перевагу останнім. Спочатку це призвело до хибного висновку, ніби західноукраїнські книжники довільно переставляли події, а пізніше він вирішив, що у ГВЛ узагалі відсутня будь-яка хронологічна система. М. Грушевський підкреслив, що в жодному разі не можна легковажити прийменниковими конструкціями, за допомогою яких автори намагалися чіткіше виражати часову співвіднесеність між подіями. Оповідаючи про якусь із них, літописець міг іноді згадувати при цьому попередні факти або забігати наперед. Під час аналізу подібного уривка, вчив М. Грушевський, перш за все слід переконатися, що в ньому немає пізнішої вставки, яка розриває первісний хронологічний зв'язок. Після цього він приступив до пояснення датування подій, записаних під 1235, 1252, 1254 і 1257 рр.

Наступну статтю Б. Барвінський присвятив зв'язкам ГВЛ з давньогрецьким епосом⁵⁵. У ній він приєднався до думки О. Пипіна про те, що «Іліада» й

«Одіссея» не були відомі на Русі ні в оригіналі, ні в перекладах. Отже, робить висновок Б. Барвінський, вміщена до ГВЛ цитата з іменем Гомера була взята літописцем «або з якогось зміненого, доповненого чи перефразованого Гомера, або в кінці з якогось твору, невірно приписаного Гомерові»⁵⁶. При цьому дослідник зауважує, що відповідні літописні рядки дуже нагадують епіграми, автором яких раніше вважали цього давньогрецького поета. З іншого боку, вчений рішуче відкидає можливість того, що літописець особисто приписав Гомерові вислів, запозичений ним із якогось збірника афоризмів.

Наявність билинного розміру у вміщеній під 1201 р. до ГВЛ знаменитій характеристиці Романа Галицького вбачає В. Перетц⁵⁷.

На відміну від київського та галицько-волинського літописання, протягом 1901–1917 рр. літописання Чернігова й Переяслава практично залишалося поза увагою українських науковців. Лише в рецензії на фундаментальну працю О. Шахматова «Общерусские летописные своды XIV и XV веков» М. Грушевський спробував спростувати версію автора, ніби одним із джерел Володимирського поліхрону була чернігівська компіляція, що сягала 1287 р., і з якою нібито були знайомі українські літописці. Щоб самому розібратися в цьому питанні, М. Грушевський провів порівняння шахматовських реконструкцій текстів, звертаючи увагу на те, яка інформація наявна, а яка відсутня, і на реальні відомості (імена, географічні назви тощо), а також на редакцію повідомлень. У результаті він побачив, що, починаючи з третього десятиліття XIII ст. у Володимирському поліхроні надзвичайно мало українських звісток. По-друге, «... чернігівської закраски в тих українських звістках так мало, що спеціально чернігівський характер компіляції являється дуже непевним...»⁵⁸.

Загалом виконана на початку XX ст. робота з вивчення історії давньоукраїнського літописання була черговим кроком уперед на шляху розвитку національного літописознавства. Вона свідчить, що в цей час склався і діяв добре підготовлений загін українських дослідників давньоруської літописної спадщини, до якого, крім двох зірок першої величини — М. Грушевського та І. Франка, входили такі відомі науковці, як Д. Абрамович, Д. Багалій, В. Перетц та ін.

Однак, попри безумовну вартість багатьох спостережень і доповнень до шахматовської схеми, студії українських науковців, як правило, відображали якісь часткові питання (наприклад, авторство «ПВЛ», походження окремих літописних статей, хронологія ГВЛ тощо) і тому могли служити лише вихідним матеріалом для досліджень узагальнюючого характеру, оскільки протягом 1901–1917 рр. не побачила світ жодна фундаментальна праця з історії давньоукраїнського літописання. Також впадає в око відсутність виконаних українськими фахівцями наукових публікацій давньоукраїнських літописних пам'яток, що за умов бездержавності було характерною особливістю національної археографії.

На початку XX ст. великі перспективи для вивчення давньоукраїнського літописання відкрили праці О. Шахматова. Вважаючи кожний літописний список однією з ланок сформованої системи текстів даної пам'ятки, він радив досліджувати будь-який твір не ізольовано, а в нерозривному зв'язку з історією

його тексту на тлі загальної картини розвитку східнослов'янського літописання. На думку О. Шахматова, науковий пошук слід починати із з'ясування взаємин між усіма списками, встановлення генетичного зв'язку між збереженими та втраченими текстами й виявлення джерел кожного твору. Наступним завданням є визначення місця, часу й обставин виникнення кожного списку, редакції та зведення. І лише після всього цього можна приступати до реконструкції первісного тексту. У своїх студіях О. Шахматов використовував розроблені ним методи логічно-сислового й комплексного порівняльно-текстологічного аналізу, а також принцип примату свідомих змін тексту над ненавмисними — механічними.

Створені О. Шахматовим прийоми вивчення літописного тексту, а також використаний ним історичний підхід до літописів справили благотворний вплив на таких його українських послідовників, як Д. Абрамович і В. Пархоменко. Причому цей вплив не обмежувався лише літописознавством, а відобразився на історичній науці в цілому. Як справедливо зазначає Д. Лихачов, «После выхода «Разысканий» А.А. Шахматова одна за другой появляются исторические работы, в которых... логически-смысловый анализ оказывается применённым не только к памятникам письменности, но и к политической истории древней Руси»⁵⁹. Найбільш повне уявлення про цю тенденцію розширення сфери застосування шахматовської методичної бази дають талановиті студії В. Пархоменка, зокрема «Начало христианства Руси».

Познайомившись із науковим доробком О. Шахматова, суттєво збагатив власний арсенал методів вивчення історико-літературних творів М. Грушевський. Проте, на відміну від багатьох своїх колег, він поставився з більшою долею скепсису до накресленої Олексієм Олександровичем схеми розвитку східнослов'янського літописання. Насамперед, М. Грушевський звернув увагу на гіпотетичний характер значної частини шахматовських побудов. При цьому деякі з цих гіпотез видалися йому малопереконливими, а деякі через надмірну деталізацію — занадто ускладненими. Усвідомлюючи неминучість появи таких припущень на початкових стадіях дослідження, М. Грушевський разом з цим за потреби вносив до них серйозні корективи, а іноді й піддавав повному перегляду. Зауважимо, що, критикуючи ті чи інші погляди О. Шахматова, український учений завжди оперував тим же обсягом матеріалу й використовував таку ж методику дослідження літописних творів, що й Олексій Олександрович.

Натомість інший шахматовський опонент — С. Бугославський у своїй розвідці про місце Нестора в літературному процесі Київської Русі проігнорував принцип комплексного вивчення тексту літописних пам'яток, розглядав матеріали «ПВЛ» без урахування їхньої історії на ранніх етапах літописання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

¹ Див., напр.: *Дзира І.Я.* Українське літописання XV–XVIII ст. у вітчизняній історіографії 1871–1917 рр. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: НАН

України, Ін-т історії України, 2011. — Вип. 19. — С. 429–458; *Його ж.* Давньоруські літописи XI–XIII ст. у вітчизняній науковій літературі 1830–1860-х рр. // Там само. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2013. — Вип. 21. — С. 331–345; *Його ж.* Українське літописання XV–XVIII ст. у вітчизняній історіографії 1918–1935 років // Український археографічний щорічник. — К.: Український письменник, 2012. — Вип. 16/17. — С. 300–326.

² Див., напр.: *Кузьмин А.Г.* Русские летописи как источник по истории Древней Руси. — Рязань: РГПИ, 1969. — С. 126–127; *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 76, 88, 91–92, 293–294, 320–321.

³ Див.: *Микитась В.Л.* Иван Франко як дослідник давньої української літератури. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 24, 44, 91–93.

⁴ *Грушевський М.С.* Рец. на: *Шахматов А.А.* Начальный киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Фёдоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. — М., 1900. — С. 1–9 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1901. — Т. XL. — Бібл. — С. 3.

⁵ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 590.

⁶ *Грушевський М.С.* Рец. на: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — XVI, 686 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1909. — Т. LXXXVIII. — Бібл. — С. 201–202.

⁷ См.: *Голубовский П.* Материалы к русской истории и отношение к ним в разное время // Исторический вестник. — СПб., 1902. — Т. XC. — С. 1007–1008.

⁸ См.: *Абрамович Д.* К вопросу об объеме и характере литературной деятельности преподобного Нестора Летописца // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. — М., 1902. — Т. 2. — С. 20–27.

⁹ Повість врем'яних літ (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. — К.: Рад. письменник, 1990. — С. 258.

¹⁰ *Абрамович Д.И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. — СПб.: Типография Императорской АН, 1902. — С. XV.

¹¹ *Абрамович Дмитро.* Киево-Печерський патерик (вступ, текст, примітки). — К.: З друкарні ВУАН, 1930. — С. 36.

¹² *Абрамович Д.И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. — СПб.: Типография Императорской АН, 1902. — С. XX.

¹³ Там же. — С. 94–95.

¹⁴ См.: *Бугославский С.А.* К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преп. Нестора // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. — СПб., 1914. — Т. XIX. — Кн. 1. — С. 131–186; Петроград, 1914. — Т. XIX. — Кн. 3. — С. 153–191.

¹⁵ Там же. — Кн. 1. — С. 132–143.

¹⁶ Там же. — С. 143–145.

¹⁷ Там же. — Кн. 3. — С. 163.

¹⁸ См.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 448.

¹⁹ *Бугославский С.А.* Указ. соч. — Кн. 3. — С. 175.

²⁰ *Лихачёв Д.С.* Текстология. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 313.

²¹ *Бугославский С.А.* Указ. соч. — Кн. 3. — С. 188.

²² См.: *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1940. — С. 45.

²³ Повесть временных лет / П-ка текста, статьи и комментарии Д.С. Лихачёва. 3-е изд. — СПб.: Наука, 2007. — С. 366.

²⁴ Див.: *Франко І.Я.* Причинки до критики джерел давньоруських пам'яток // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50-ти т. / Редкол.: Є.П. Кирилук (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1983. — Т. 38. — С. 364–371. Вперше надруковано в журн. «Archiv für slavische Philologie», 1907. Берлін, № 2–3, с. 282–304, під заголовком «Beitrage zur Quellenkritik einiger altrussische Denkmäler».

²⁵ Там само. — С. 370.

²⁶ *Франко І.Я.* Студії над найдавнішим київським літописом // Там само. — К.: Наук. думка, 1976. — Т. 6. — С. 10–11.

²⁷ Там само. — С. 11.

²⁸ Протокол засідання філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка від 12 вересня 1912 р. // Там само. — С. 519.

²⁹ *Франко І.Я.* Студії над найдавнішим київським літописом // Там само. — С. 12.

³⁰ Там само. — С. 83.

³¹ Там само. — С. 103.

³² *Франко І.Я.* Найстарші традиції Київської землі // Там само. — К.: Наук. думка, 1983. — Т. 39. — С. 335.

³³ Там само. — С. 341.

³⁴ Там само. — С. 345.

³⁵ Там само. — С. 348.

³⁶ *Франко І.Я.* [Причинки до історії церковнослов'янської літератури] // Там само. — С. 596.

³⁷ *Франко І.Я.* Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня // Там само. — С. 87.

³⁸ Див.: *Франко І.Я.* Двобій Мстислава з Редедю. Староруське поетичне оповідання // Там само. — С. 59–60.

³⁹ См.: *Голубовский П.В.* Критико-библиографический обзор трудов по древнейшему периоду русской истории // Университетские известия. — К.: Типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1907. — № 8. — С. 48–58.

⁴⁰ См.: *Пархоменко Владимир.* О крещении св. княгини Ольги // Вера и разум. — Харьков: Типография «Мирный труд», 1911. — № 10. — Кн. 2. — С. 429–431.

⁴¹ См.: *Пархоменко Владимир.* Начало христианства Руси. Очерк из истории Руси IX–X вв. — Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1913. — 191, VII с.

⁴² Див.: *Франко І.Я.* Вступна часть літопису по обох редакціях // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. / Редкол.: Є.П. Кирилук (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1983. — Т. 39. — С. 324–334.

⁴³ Див.: *Франко І.Я.* Дві замітки до тексту найдавнішої літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1908. — Т. 83. — С. 171–173.

⁴⁴ Див.: *Франко І.Я.* Вступна часть літопису по обох редакціях // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. / Редкол.: Є.П. Кирилук (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1983. — Т. 39. — С. 324–334.

⁴⁵ См.: *Вилинский С.Г.* Житие св. Василия Нового в русской литературе. Часть I. Исследование. — Одесса: Типография «Техник», 1913. — С. 312–315.

⁴⁶ *Грушевський М.С.* Рец. на: *Шахматов А.А.* Корсунская легенда о крещении Владимира // Сборник статей, посвящённых почитателями академику и заслуженному профессору В.И. Ламанскому по случаю пятидесятилетия его учёной деятельности. — СПб., 1908. — Ч. 2. — С. 1029–1153 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1912. — Т. СІХ. — Бібл. — С. 179.

⁴⁷ См.: *Маслов П.В.* Поход св. князя Владимира на Корсунь (К 900-летию со дня кончины великого князя Владимира) // Известия Таврической учёной архивной комиссии. — Симферополь, 1916. — № 53. — С. 10–11, 15–16.

⁴⁸ См.: *Чаговец В.А.* Жизнь и сочинения преподобного Феодосия // Университетские известия. — К.: Типогр. Имп. ун-та св. Владимира, 1901. — № 8. — С. 49–121.

⁴⁹ Там же. — С. 101.

⁵⁰ Див.: *Грушевський Михайло.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1901. — Т. XLI. — С. 1–72.

⁵¹ Див.: *Барвінський Богдан.* Ким свідчився Отокар? Проба інтерпретації оповідання Галицько-Волинської літописи // Там само. — Т. XLVII. — С. 1–3.

⁵² Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 119.

⁵³ Див.: *Барвінський Богдан.* Прешбурзький з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах (причинок до історії великого австрійського безкоролів'я) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1903. — Т. LI. — С. 5–7.

⁵⁴ Див.: *Грушевський Михайло.* До справи хронологічної звязи в Галицько-Волинській літописи. Кілька заміток до статті Б. Барвінського // Там само. — С. 1–5.

⁵⁵ Див.: *Барвінський Богдан.* Гомер в Галицькій літописи // Там само. — Т. CXVII, CXVIII. — С. 55–63.

⁵⁶ Там само. — С. 60.

⁵⁷ См.: *Перетц В.Н.* Историко-литературные исследования и материалы. — СПб.: Типография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1902. — Т. 3: Из истории развития русской поэзии XVIII в. — С. 3–4.

⁵⁸ *Грушевський М.С.* Рец. на: *Шахматов А.А.* Общерусские летописные своды XIV и XV вв. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1900. — № 9. — Отд. 2. — С. 90–176; № 11. — С. 135–200; 1901. — № 11. — С. 52–80 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1904. — Т. LIX. — Бібл. — С. 18.

⁵⁹ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1947. — С. 20.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2014 р.

ДРЕВНЕУКРАИНСКОЕ ЛЕТОПИСАНИЕ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ В НАЧАЛЕ XX в.

В статье рассматриваются публикации начала XX в., посвящённые древнеукраинским летописям XI–XIII вв. Автор анализирует творческую лабораторию украинских учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

Ключевые слова: летописи, летописание, летописеведение, историография.

THE ANCIENT CHRONICLES IN THE NATIONAL HISTORIOGRAPHY OF EARLY TWENTIETH CENTURY

The article reviews the publications of the beginning of XX centuries, dedicated to Old Ukrainian chronicles of XI–XIII-th centuries. The author analyses creative work of Ukrainian scientists and their achievements in the field of native study of chronicles.

Keywords: chronicles, chronicle-writing, historiography.